

MICHAŁ LEŚNIEWSKI

Elisabeth A. Eldredge, *The Creation of the Zulu Kingdom, 1815-1828*, Cambridge 2014, ss. 419; idem, *Kingdoms and Chiefdoms of Southeastern Africa. Oral Traditions and History, 1400-1830*, Rochester, NY 2015, ss. 450.

Streszczenie

W kilkumiesięcznym odstępie czasu pojawiły się dwie pozycje Elisabeth A. Eldredge, uznanej badaczki dziejów południa Afryki w okresie przedkolonialnym i wczesno kolonialnym. Są to książki odrębne, choć niewątpliwie pisane równocześnie lub w niewielkim odstępie czasu. Jednocześnie są na tyle sobie bliskie tematycznie, by podjąć się recenzji obu jednocześnie. Obie dotyczą zasadniczo tego samego tematu, choć potraktowanego w dwóch różnych wymiarach. Obie są wreszcie przykładem zamian jakie zaszły w ciągu ostatnich ponad 30 lat w południowoafrykańskiej historiografii, zwłaszcza odnośnie Zulusów, Afryki Południowo-Wschodniej i tradycji państwowości afrykańskich w tym regionie.

Słowa kluczowe:

państwo Zulusów, Afryka Południowo-Wschodnia, królestwa, wodzostwa, tradycja ustna, historia

*

W kilkumiesięcznym odstępie czasu pojawiły się dwie pozycje Elisabeth A. Eldredge, uznanej badaczki dziejów południa Afryki w okresie przedkolonialnym i wczesno kolonialnym. Są to książki odrębne, choć niewątpliwie pisane równocześnie lub w niewielkim odstępie czasu. Jednocześnie są na tyle sobie bliskie tematycznie, by podjąć się recenzji obu jednocześnie. Obie dotyczą zasadniczo tego samego tematu, choć potraktowanego w dwóch różnych wymiarach. Obie są wreszcie przykładem zamian jakie zaszły w ciągu ostatnich ponad 30 lat w południowoafrykańskiej historiografii, zwłaszcza odnośnie Zulusów, Afryki Południowo-Wschodniej i tradycji państwowości afrykańskich w tym regionie.

Nie przypadkiem piszę o trzydziestu a nie dwudziestu latach, gdyż zmiany w historiografii znacznie wyprzedzają zmiany polityczne. Apartheid w studiach historycznych zaczął znikać od początku lat siedemdziesiątych XX wieku. W dużej mierze polem, na którym się to odbyło były właśnie studia nad Zulusami i sąsiednimi ludami, oraz nad narodzinami ówczesnych państw na przełomie XVIII

i XIX wieku¹. Od lat sześćdziesiątych XX wieku wiele się zmieniło w spojrzeniu na genezę zuluskiej państwowości i jej powiązania z szerszymi procesami państwowotwórczymi w tej części Afryki. Historycy odeszli od obrazu Czaki, jako wielkiego reformatora militarnego i organizacyjnego, i od wizji państwa Zulusów, jako przyczyny wielkich migracji i powstawania podobnych jemu państw na terenie współczesnego kwaZulu-Natalu, Suazi czy południowego Mozambiku.

Widać to chociażby w tytule drugiej z recenzowanych prac – *Kingdoms and Chiefdoms of Southeastern Africa. Oral Traditions and History, 1400-1830*. Sama datacja świadczy o tym, że autorka wskazuje na wcześniejsze niż okres panowania Czaki źródła państwowości w interesującym ją regionie. Z drugiej strony ten tytuł poniekąd wprowadza w błąd. Z ponad 330 stron książki, pierwsze 53 jest poświęcone kwestii tradycji ustnych na tym terenie i ich użyteczności dla odtwarzania dziejów regionu. Następne 45 stron zostało poświęcone zapiskom rozbitków europejskich z XVI i XVII wieku. Historii politycznej rejonu do 1740 roku poświęcono zaś 46 stron, pozostałe ponad 200 stron autorka przeznaczyła, czemu trudno się dziwić, historii regionu w latach 1740-1830, a faktycznie nawet nieco późniejszej. Tak więc okres przed 1740 należy potraktować w przypadku tej książki, jako wydłużony wstęp, faktycznie zaś jest ona poświęcona stuleciu po 1740 roku oraz rozważaniom nad użytecznością tradycji ustnej w badaniach wcześniejszych dziejów.

Taki wymiar tej pozycji E.A. Eldredge jest zresztą bardzo wartościowy i daje wiele do myślenia. Z jednej strony pokazuje oczywiste braki źródłowe. Z wyjątkiem relacji podróżników i rozbitków, wrywkowych dokumentów portugalskiej czy holenderskiej administracji, zasób klasycznych źródeł dokumentowych do historii południa Afryki przed połową XVIII wieku, praktycznie nie istnieje. A te dokumenty, które mamy opisują niemal wyłącznie wybrzeża bardzo rzadko dostarczając informacji na temat interioru. Oczywiście wspomaga nas archeologia, ale jej ustalenia choć pomocne dają tylko fragmentaryczny obraz rzeczywistości. I tu z pomocą przychodzą tradycje ustne. Autorka zdaje sobie sprawę z niedoskonałości tych źródeł, wynikającej tak z zawodności pamięci, jak i faktu metodologii gromadzenia tych tradycji na przełomie XIX i XX wieku, pozostaje jednak fakt, że często nie mamy żadnej alternatywy. Pozostaje tylko zdrowy krytycyzm i ostrożność w wyciąganiu wniosków.

Obie książki w bardzo dużej mierze bazują właśnie na tradycji ustnej, zwłaszcza dla wcześniejszego okresu. Trudno czynić z tego zarzut, biorąc pod uwagę szczupłość klasycznych źródeł (pamiętników, dzienników, relacji z wypraw i oficjalnych dokumentów), zwłaszcza że odnośnie początków państwowości większość z nich ma charakter wspomnieniowy lub postać zapisu lokalnych tradycji,

¹ Kluczowa w tym względzie praca Johna Omer-Coopera, *Zulu Aftermath. A Nineteenth-Century Revolution in Bantu Africa*, London, Ibadan 1966.

tyle że oddalonych w czasie nie aż tak bardzo, jak później gromadzone relacje. Tak więc charakter materiału źródłowego nie jest w tym przypadku zbyt zróżnicowany. Dopiero dla okresu po 1820 roku pojawiają się w większej ilości oficjalne dokumenty i wspomnienia bezpośrednich świadków wydarzeń².

To co może być problemem, to obfite cytowanie tradycji ustnych, do tego stopnia obszernych, że tekst dużymi partiami ma charakter przekładańca cytatów i komentarzy, co nie sprzyja łatwej i płynnej lekturze. Z drugiej strony tak obfite cytowanie daje odbiorcy wgląd w te tradycje. Co prawda od lat siedemdziesiątych XX wieku Uniwersytet KwaZulu-Natalu, w Pietermaritzburgu, wydał sześć tomów tych tradycji³, ale nie zmienia to faktu, że dostęp do tych tradycji nie jest, dla przeciętnego badacza, bardzo prosty.

Obie pozycje wzajemnie się uzupełniają. Pierwsza z nich dotyczy powstania państwa Zulusów, a druga przemian w całym regionie Afryki Południowo-Wschodniej. Dotyczą jednak tego samego, przemian, które doprowadziły do powstania złożonych wodzostw oraz form wczesnopaństwowych. Autorka próbuje ukazać proces przekształcania tradycyjnych struktur przed państwowych w państwowe, szukając czynników, które na niego wpłynęły. Szuka genezy rozwoju systemu *amabutho* wśród północnych Nguni, który był kluczowym czynnikiem konsolidacji wodzostw. Zwraca uwagę na rolę handlu zamorskiego, koncentrującego się wokół zatoki Delagoa (ob. Maputo), jako czynnika inicjującego te przemiany. Zastanawia się nad rolą cyklów ekologicznych w tym procesie. Przy okazji wskazuje na wewnętrzne uwarunkowania procesów konsolidacji. W żadnej z tych kwestii nie jest zupełnie nowatorska. Każdy z tych aspektów wpływających na przemiany następujące w afrykańskich społecznościach był już prezentowany i analizowany⁴, jej zasługa polega na zebraniu dotychczasowych rozważań w po-

² Zob. np. Henry F. Fynn, *The Diary of Henry Francis Fynn*, red. James Stuart, Pietermaritzburg 1950; Nathaniel Isaacs, *Travels and Adventures in Eastern Africa. Descriptive of the Zoolas, their Manners, Customs, etc.*, London 1836; Charles R. MacLean, *The Natal Papers of 'John Ross'*, red. Stephen Gray, Durban, pietermaritzburg 1992; Andrew Smith, *The Diary of Dr. Andrew Smith Director of the Expedition Exploring Central Africa, 1834-1836*, red. Percival R. Kirby, Cape Town 1939.

³ Zob. *James Stuart Archive of Recorded Oral Evidence Relating to the History of the Zulu and Neighbouring Peoples*, red. Colin de B. Webb, John B. Wright, t. I-VI, Pietermaritzburg, Durban 1976-2014.

⁴ Zob. np. Alan Smith, *The Trade of Delagoa Bay as a Factor in Nguni Politics, 1750-1835*, [w:] *African Societies in Southern Africa*, red. Leonard Thompson, London, Ibadan, Nairobi 1969, ss. 171-189; David W. Hedges, *Trade and Politics in Southern Mozambique and Zululand in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, University of London, 1978; James Gump, *Ecological Change and Pre-Shakan State Formation*, "African Economic History", nr 18, 1989, ss. 57-71; Jeff Guy, *Ecological Factors in the Rise of Shaka and the Zulu Kingdom*, w: *Economy and Society in Pre-Industrial South Africa*, red. Shula Marks, Anthony Atmore, London 1980, ss. 102-119; Jeff. Guy, *Analysing Pre-Capitalist Societies in Southern Africa*, "Journal of Southern African Studies", t. XIV,

jedynczych monografiach i próba przedstawienia całościowego obrazu sytuacji. Podejmuje przy okazji polemikę z tezami o kluczowej roli handlu niewolnikami w tym procesie. Nie kwestionuje roli tego czynnika w okresie późniejszym, a zwłaszcza na terenach na północ od Zatoki Delagoa, jednocześnie wskazuje, że dla terenów kwaZulu-Natalu nie ma dowodów na taki handel przed rokiem 1820, a przynajmniej na to, by ten handel przybierał wówczas większą skalę⁵. Jednocześnie jednak zupełnie nie zwraca uwagi na pojawiające się nowe, interesujące sugestie dotyczące wpływu naturalnych kataklizmów na procesy zachodzące w drugiej dekadzie XIX wieku na południu Afryki⁶.

Choć są to książki podobne, pisane w tym samym czasie, warto jednak spojrzeć na nie osobno. Wcześniejsza z nich – *The Creation of the Zulu Kingdom* – właściwie równie dobrze mogłaby być biografią Czaki, twórcy państwa Zulusów, ale może dobrze, że autorka zdecydowała się na inny tytuł i inne podejście. Mimo że postać Czaki jest jedną z najbardziej rozpoznawalnych z historii południa Afryki, to dane na temat jego biografii mamy bardzo niepewne, zwłaszcza jeżeli chodzi o okres przed 1820 rokiem. Dlatego lepiej skupić się na powstaniu państwa i jego okolicznościach niż na biografii, która i tak przewija się przez cały tekst. Daty graniczne nie budzą większych wątpliwości, zwłaszcza data końcowa, 1828, czyli data śmierci Czaki. Oczywiście można dyskutować, czy wówczas zakończył się proces konsolidacji państwa, zresztą odpowiedź będzie jednoznaczna – nie. Na pewno jednak kończył się wówczas ważny etap powstawania tego państwa i to jest wystarczający argument, – śmierć Czaki kończy pierwszy etap tworzenia zuluskiej państwowości. Trudniej jest z datą początkową – 1815. Standardowo początek rządów Czaki wyznaczano na rok 1816⁷, ale tak naprawdę data ta jest wydedukowana *ex post*, więc tak naprawdę nie wiemy kiedy dokładnie Czaka objął władzę. Dla-

1987, nr 1, ss. 18-37; John B. Wright, *Beyond the 'Zulu Aftermath' . Migrations, Identities, Histories*, „Journal of Natal and Zulu History”, 2006-2007, nr 24-25.

⁵ W tym przypadku jest niezwykle konsekwentna, o czym świadczą jej wcześniejsze publikacje poświęcone tej tematyce. Zob. np. E.A. Eldredge, *Delagoa Bay and the Hinterland in the Early Nineteenth Century: Politics, Trade, Slaves, and Slave-Raiding*, w: *Slavery in South Africa: Captive Labor on the Dutch Frontier*, red. E.A. Eldredge, Fred Morton, Boulder 1994, s. 127-165; idem, *Sources of Conflict in Southern Africa c. 1800-1830. The Mfecane Reconsidered*, w: *The Mfecane Aftermath. Reconstructive Debates in Southern African History*, red. Carolyn Hamilton, Johannesburg, Pietermaritzburg 1995, ss. 123-161, które są polemiką z tezami Juliana Cobbinga czy Dana Wylie. Zob. Julian Cobbing, *The Mfecane as Alibi. On Dithakong and Mbolompo*, „The Journal of African History”, vol. 19, 1988, no. 3, ss. 487-519; Dan Wylie, *Myth of Iron. Shaka in History*, Oxford, Athens OH, Pietermaritzburg, 2006.

⁶ W tym przypadku chodzi o skutki wybuchu wulkanu Tambora z 1815 roku. Zob. Michael Garstang, Anthony D. Coleman, Matthew Therrell, *Climate and Mfecane*, „South African Journal of Science”, t. CX, 2014, nr 5/6, s. 1-7.

⁷ Zob. np. H.F. Fynn, *Henry Francis Fynn Diary*, s. 13, a także Francis Farewell, *Character of Chaka*, w: *The Annals of Natal*, red. John Bird, t. I, Pietermaritzburg 1888, s. 93.

tego datę 1815 należy traktować jako symboliczną i w takim wymiarze nie budzi wątpliwości, gdyż jaka by nie była dokładna data tego wydarzenia, to wszystkie propozycje oscylują wokół połowy drugiej dekady XIX wieku⁸. Co więcej, w samej książce, data ta ma wymiar czysto symboliczny, gdyż autorka wychodzi daleko przed rok 1815, opisując tak młodość Czaki, panowanie jego poprzedników (np. Dingiswayo, władcy AmaMthethwa) i wcześniejsze organizmy wczesnopanństwowe w tym regionie. Tym samym, zgodnie z najnowszymi tezami, traktuje państwo Zulusów jako skutek, a nie przyczynę przemian, które dotknęły Afrykę Południowo-Wschodnią w drugiej połowie XVIII wieku i początkach wieku XIX.

Układ pracy ma charakter tematyczno-chronologiczny, z wyraźną dominacją tego pierwszego elementu. To sprawia że praca Eldredge nie jest łatwa w lekturze zwłaszcza dla osoby niezorientowanej w tematyce. Jednocześnie taki układ pozwala na wielowątkowe przyjrzenie się kwestii narodzin państwa. Dzięki niemu widzimy problemy źródłowe, luki w dostępnym materiale, jego jednostronność, i kłopoty w analizie wynikające z trudności translacji kulturowej. Czaka okazuje się być postacią mityczną, autentyczną, ale której obraz poddał się daleko idącej mitologizacji. W efekcie badacz ma wielki problem w oddzieleniu faktów od mitów. Dalej autorka pokazuje obraz państwa walczącego o przetrwanie w obliczu konfrontacji z AmaNdwandwe Zwideo, którzy wcześniej pokonali i zabili Dingiswayo, po ostateczny sukces Czaki w 1826 roku. Ukazuje nie tylko wymiar polityczny i militarny dziejów, ale przede wszystkim społeczny i kulturowy. Omówiona jest struktura rodzącego się państwa, charakter systemu *amabutho* i jego przemiany. Prezentuje rolę kobiet w społeczeństwie oraz królewskiego dworu kobiecego, jako instytucji poniekąd decydującej o legitymizacji władzy. Kobiety zostały pokazane jako kluczowy element systemu ekonomicznego, jako podstawowe dostawczynie produktów spożywczych. Natomiast dwór to nie tylko ekonomiczne zaplecze władcy i systemu *amabutho*, ale przede wszystkim zgromadzenie najbliższych krewnych władcy, najlepiej zorientowanych w skomplikowanych zasadach dziedziczenia, co sprawiało, że to on decydował o legalności sprawowanej władzy. Omawia także rolę tradycji, kultu przodków i genealogii realnej i mitycznej, w ugruntowaniu tworzącego się nowego systemu⁹.

Dzięki temu widzimy złożoną strukturę powstającego państwa. I znowu, nie jest to nic nowego, ale po raz pierwszy te koncepcje zostały spójnie przedstawione w jednej monografii. Autorka próbuje ocenić cele i ambicje Czaki, przedstawia spójny i przekonujący obraz, jego wada jest jednak to, że mamy raczej do czynienia z ćwiczeniem intelektualnym z zakresu logiki formalnej, a nie przekonują-

⁸ Zob. D. Wylie, *Myth of Iron*, s. 149-150.

⁹ Warto tu zaznaczyć, że na gruncie polskim zrobił to Grzegorz Waliński w swoim, niestety nieopublikowanym, doktoracie *Terytorium a funkcjonowanie państwa Zulusów przed podbojem kolonialnym (1879)*, niepublikowana praca doktorska, Instytut Historyczny UW, Warszawa 1996.

cym obrazem. Przy czym właściwie nie mogło to być nic innego biorąc pod uwagę charakter i ilość dostępnych źródeł. Na koniec wychodzi poza okres panowania Czaki i omawia pokrótce panowanie Dingaana, zabójcy i następcy Czaki. Mam wątpliwości czy ten rozdział jest potrzebny, przynajmniej w takiej postaci. Lepszy byłby chyba rozdział dotyczący wpływu mitu Czaki na kształtowanie ówczesnej i nowoczesnej tożsamości Zulusów.

Druga z pozycji – *Kingdoms and Chiefdoms of Southeastern Africa* – ma bardziej tradycyjną strukturę. Więcej w niej historii politycznej, choć nadal dużo historii społecznej i kulturowej. Jest to książka przyjaźniejsza w lekturze, ale też budząca więcej wątpliwości. Zacząć wypada od dat granicznych 1400-1830. Pierwsza nie jest nawet symboliczna, równie dobrze mógłby to być rok 1500, jak i 1300. Przesłanie użycia tej daty jest jak dla mnie czysto ideologiczne i ma sugerować długie tradycje państwowe. Budzi to wątpliwości z conajmniej dwóch powodów. Po pierwsze, wszystko co jest przed 1500 rokiem to czysta spekulacja bazująca na archeologii i tradycji ustnej zapisanej niemal pół milenium później. Wiemy, że na południe od Zambezi istniały dobrze zorganizowane społeczności, jak Mapungubwe czy Wielkie Zimbabwe, które pozostawały w regularnych kontaktach z arabskimi faktoriami na wschodnim wybrzeżu Afryki, ale ten fenomen dotyczył interioru południa Afryki, a nie południowo-wschodnich wybrzeży. O nich przede wszystkim prawie nic nie wiemy. Dopiero pojawienie się Portugalczyków przynosi nam pierwsze konkretne informacje o tym obszarze. Po drugie, autorka nie czyni żadnych odniesień do koncepcji wczesnego państwa tak jak ukształtowali ją Claessen i Skalnik, przy czym jest to ogólnie cecha specjalistów zajmujących się dziejami południa Afryki. Szkoda, gdyż brakuje tej książce teoretycznego zastanowienia nad granicą czy przestrzenią polityczno-społeczną, oddzielającą formy wodzowskie od państwowych.

Data końcowa – 1830 – jest mniej wątpliwa, ale tylko jeżeli traktujemy ją w wymiarze symbolicznym. Sam rok 1830 niczym szczególnym się nie wyróżniał, dlatego jego wybór jest zaskakujący. Sensowniejszy były albo rok 1828 – data śmierci Czaki, albo 1837 – przybycie Pieta Retiefa i burskich emigrantów do Natalu. To są wyraźne cezury w dziejach regionu, rok 1830 taką nie jest. Tyle, że autorka traktuje go symbolicznie i w swojej narracji posuwa się dalej, aż po rok 1835, co sprawia, że jako symboliczną można ją zaakceptować.

Sama narracja koncentruje się wokół Zatoki Delagoa i południowego Mozambiku. Tekst ma układ chronologiczno-rzeczowy, tutaj jednak dominuje wykład chronologiczny. Dzięki temu czyta się ją lepiej. Jednocześnie sam opis, podobnie jak we wcześniejszej pozycji, prezentuje najnowsze trendy w historiografii regionu. Autorka sięga do źródeł i opracowań, anglojęzycznych ale także holenderskich i portugalskich, co jest niewątpliwie warte odnotowania i docenienia. Wskazuje na kluczową rolę handlu dalekomorskiego, jako głównego czynnika inicjującego

procesy państwowotwórcze. Zgodnie z najnowszymi trendami, przesuwają początki instytucji takich jak *amabutho* na pierwszą połowę XVIII wieku, zauważa rolę emigrantów z płaskowyżu Zimbabw (Ndjao), którzy przynieśli ze sobą szereg innowacji w organizacji wojskowej, politycznej i społecznej, które tradycyjnie przypisywano Czace¹⁰. To pokazuje, że południowoafrykański mikrokosmos był siecią wzajemnie powiązanych społeczności o rozlicznych zewnętrznych kontaktach.

Autorka wskazuje na kluczową rolę w ewolucji sytuacji politycznej wodzostw poprzedzających państwo Czaki, takich jak AmaMthwethwa Dingiswayo, czy AmaNdwandwe Zwideo. To ostatnie w ogóle należałoby uznać za pierwsze wśród Ngunich wodzostwo nowego typu. Znowu nie jest to nic nowego – takie stwierdzenia znamy z wcześniejszych opracowań, głównie artykułów¹¹. Tutaj jednak zostaje to podane w zwartej monografii gromadzącej dotychczasowe ustalenia.

Wątpliwości natomiast budzi umieszczenie w tej książce wydarzeń dotyczących High Veldu i doliny rzeki Caledon, a zwłaszcza genezy państwa Moshweshwe (ob. Lesotho). Jest to jak się wydaje ukłon w stronę wcześniejszych zainteresowań autorki, w których niebagatelną rolę odgrywała historia Lesotho w tym biografia Moshweshwe¹². Sama w sobie ta tematyka jest interesująca, ale poświęcone jej rozdziały naruszają narrację całej książki, gdyż ewolucja struktur państwowych w High Veldzie wśród ludów Sotho, przebiegała inaczej niż na południowo-wschodnim wybrzeżu. Mimo migracji Mzilikaziego i jego AmaNdebele nie zakorzenił się tam system *amabutho*. A to dlatego, że tamte społeczności rozwijały się bardziej pod wpływem kontaktów z Kolonią Przylądkową, adaptując pod wpływem ludności mieszanej pochodzenia (Griqua, Korana) konie, broń palną i system komanda. Inne były też warunki naturalne, w efekcie inna struktura rodzących się państw. Merytorycznie więc włączenie tych wątków do tej książki budzi co najmniej wątpliwości.

Natomiast podsumowanie, ukazujące sytuację regionu w przededniu kolonialnej ekspansji, jest ciekawe i wartościowe. Pokazuje bowiem, jak wcześniejsze przemiany ukształtowały rzeczywistość, z którą musieli się zmierzyć nowi przybysze. Przy czym autorka słusznie nie deklaruje czy te zmiany ułatwiły czy utrudniły kolonialny podbój, gdyż nie ma w tym przypadku jednoznacznej odpowiedzi.

Podsumowując, obie prace nie są wolne od wad, zwłaszcza *Kingdoms and Chiefdoms of Southeastern Africa*, mimo to stanowią ciekawy i ważny wkład w hi-

¹⁰ Zob. Alan K. Smith, *The Struggle for Control of Southern Mozambique, 1720-1835*, niepublikowana praca doktorska, Los Angeles 1970, s. 18,19.

¹¹ Zob. John B. Wright, *Rediscovering the Ndwandwe Kingdom*, w: *Five Hundred Years Rediscovered. South African Precedents and Prospects*, red. Natalie Swanepoel, Amande Esterhuysen, Philip Bonner, Johannesburg 2008, s. 217-238.

¹² Zob. np. Elisabeth A. Eldredge, *A South African Kingdom. The Pursuit of Security in Nineteenth-Century Lesotho*, Cambridge 2002.

storiografię regionu. Nie są to prace nowatorskie w rozumieniu oryginalnych tez i wniosków autorki, stanowią natomiast dobre podsumowanie dotychczasowych studiów i ich syntezę. W przypadkach obu tych tematów można, a nawet należy odnotować niedobór syntez opisujących podjęte przez autorkę kwestie. Zaslugą Elisabeth A. Eldredge jest to, że podejmuje tę próbę. Nie zawsze i nie do końca wychodzi z niej zwycięsko, ale w swoim zasadniczym zarysie obie książki są wartościowe i warte poznania. Pozwalają zapoznać się z bogatą bibliografią źródeł i opracowań. Obie pozycje, wreszcie na pewno, będą pomocą dla każdego, kto chciałby się zająć dziejami Afryki Południowo-Wschodniej w pierwszej połowie XIX wieku.

Dr hab. Michał Leśniewski, Instytut Historyczny, Uniwersytet Warszawski, jest adiunktem w Instytucie Historycznym UW. Specjalizuje się w historii kolonializmu europejskiego, dziejach Imperium Brytyjskiego oraz historii Afryki Południowej w XIX i początkach XX wieku. Jest autorem niemal stu artykułów naukowych i popularno-naukowych oraz kilku książek w tym: *Wojna burska 1899-1902 : geneza, przebieg i międzynarodowe uwarunkowania*, Warszawa 2001; *Afrykanie, Burowie, Brytyjczycy. Studium wzajemnych relacji 1795-1854*, Warszawa 2008.

Bibliografia

Źródła:

1. Francis Farewell, *Character of Chaka*, w: *The Annals of Natal*, red. John Bird, t. I, Pietermaritzburg 1888, s. 93.
2. Henry F. Fynn, *The Diary of Henry Francis Fynn*, red. James Stuart, Pietermaritzburg 1950.
3. Nathaniel Isaacs, *Travels and Adventures in Eastern Africa. Descriptive of the Zoolas, their Manners, Customs, etc.*, London 1836.
4. *James Stuart Archive of Recorded Oral Evidence Relating to the History of the Zulu and Neighbouring Peoples*, red. Colin de B. Webb, John B. Wright, t. I-VI, Pietermaritzburg, Durban 1976-2014.
5. Charles R. MacLean, *The Natal Papers of 'John Ross'*, red. Stephen Gray, Durban, Pietermaritzburg 1992.
6. Andrew Smith, *The Diary of Dr. Andrew Smith Director of the Expedition Exploring Central Africa, 1834-1836*, red. Percival R. Kirby, Cape Town 1939.

Opracowania:

1. Julian Cobbing, *The Mfecane as Alibi. On Dithakong and Mbolompo*, "The Journal of African History", vol. 19, 1988, no. 3, ss. 487-519.

2. Elisabeth A. Eldredge, *The Creation of the Zulu Kingdom, 1815-1828*, Cambridge 2014.
3. E.A. Eldredge, *Delagoa Bay and the Hinterland in the Early Nineteenth Century: Politics, Trade, Slaves, and Slave-Raiding*, w: *Slavery in South Africa: Captive Labor on the Dutch Frontier*, red. E.A. Eldredge, Fred Morton, Boulder 1994, s. 127-165;
4. Elisabeth A. Eldredge, *Kingdoms and Chiefdoms of Southeastern Africa. Oral Traditions and History, 1400-1830*, Rochester, NY 2015.
5. Elisabeth A. Eldredge, *Sources of Conflict in Southern Africa c. 1800-1830. The Mfecane Reconsidered*, w: *The Mfecane Aftermath. Reconstructive Debates in Southern African History*, red. Carolyn Hamilton, Johannesburg, Pietermaritzburg 1995, ss. 123-161.
6. Elisabeth A. Eldredge, *A South African Kingdom. The Pursuit of Security in Nineteenth-Century Lesotho*, Cambridge 2002;
7. Michael Garstang, Anthony D. Coleman, Matthew Therrell, *Climate and Mfecane*, "South African Journal of Science", t. CX, 2014, nr 5/6, s. 1-7.
8. James Gump, *Ecological Change and Pre-Shakan State Formation*, "African Economic History", nr 18, 1989, ss. 57-71.
9. Jeff. Guy, *Analysing Pre-Capitalist Societies in Southern Africa*, "Journal of Southern African Studies", t. XIV, 1987, nr 1, ss. 18-37.
10. Jeff Guy, *Ecological Factors in the Rise of Shaka and the Zulu Kingdom*, w: *Economy and Society in Pre-Industrial South Africa*, red. Shula Marks, Anthony Atmore, London 1980, ss. 102-119.
11. David W. Hedges, *Trade and Politics in Southern Mozambique and Zululand in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, University of London, 1978.
12. John Omer-Cooper, *Zulu Aftermath. A Nineteenth-Century Revolution in Bantu Africa*, London, Ibadan 1966.
13. Alan K. Smith, *The Struggle for Control of Southern Moçambique, 1720-1835*, niepublikowana praca doktorska, Los Angeles 1970.
14. Alan Smith, *The Trade of Delagoa Bay as a Factor in Nguni Politics, 1750-1835*, w: *African Societies in Southern Africa*, red. Leonard Thompson, London, Ibadan, Nairobi 1969, ss. 171-189.
15. Grzegorz Waliński w swoim, niestety nieopublikowanym, doktoracie *Terytorium a funkcjonowanie państwa Zulusów przed podbojem kolonialnym (1879)*, niepublikowana praca doktorska, Instytut Historyczny UW, Warszawa 1996.
16. John B. Wright, *Beyond the 'Zulu Aftermath'. Migrations, Identities, Histories*, "Journal of Natal and Zulu History", 2006-2007, nr 24-25.
17. John B. Wright, *Rediscovering the Ndwandwe Kingdom*, w: *Five Hundred Years Rediscovered. South African Precedents and Prospects*, red. Natalie Swanepoel, Amande Esterhuysen, Philip Bonner, Johannesburg 2008, s. 217-238.
18. Dan Wylie, *Myth of Iron. Shaka in History*, Oxford, Athens OH, Pietermaritzburg, 2006.

Artykuł przyjęty do druku 18.05. 2017 r.